

Mirakels Multiculturalisme: Zwarte Piet als Trickster

Jan Nederveen Pieterse

Wat doet Zwarte Piet in Nederland, jaar in jaar uit? Buitenlanders die in de Sinterklaasperiode in het land vertoeven staan versteld van het feit dat stereotypen die elders allang niet meer kunnen, hier kennelijk nog steeds in zwang zijn. Het gebruikelijke antwoord op deze perplexiteit is dat Zwarte Piet nu eenmaal traditie is. Dit is het voornaamste cliché waarmee Zwarte Piet als onderdeel van het Sint Nicolaasfeest in Nederland in stand gehouden wordt. Wat betekent 'traditie'? Wat betekent traditie in een multiculturele samenleving? Is deze traditie een cultureel curiosum, te triviaal om zich over op te winden en triviaal genoeg om aan de interculturele voorjaars schoonmaak te ontsnappen? Wat is trivialiteit? Van november tot december grijnzen zwarte knechtjes ons opgewekt aan van alle straathoeken en advertenties. Wat zegt deze volharding over de Nederlandse multiculturele samenleving? Is het niet eigenaardig dat het zo weinig debat en controverses oproept? Zegt dit iets over de diepgang van de multiculturele samenleving in dit land? Het suggereert een eigenaardige combinatie: een economisch en cultureel sterk geinternationaliseerd land met een zelfbeeld van progressiviteit, met niettemin, kennelijk, danig provinciale en parochiale trekken. Zo gezien kan Zwarte Piet een diagnose van Nederland illustreren, bij wijze van zijdelingse X-ray van de eigentijdse Nederlandse cultuur. Deze beschouwing onderzoekt deze vragen vanuit diverse gezichtshoeken. Vanuit de geschiedenis: wat zijn de historische achtergronden van dit gebruik? Met het oog op interpretatie: wat zijn relevante interpretaties van Zwarte Piet? En tenslotte, in het kader van de multiculturele samenleving, wat is nu de betekenis van deze 'traditie'?

Geschiedenis

In de historische achtergronden van Zwarte Piet lopen diverse lijnen door elkaar heen. Een hiervan is Sint Nicolaas en het Sint Nicolaasfeest en de manier waarop het zich ontwikkeld heeft in de loop van de tijd en in de verschillende regio's in het gebied tussen Scandinavië en Zuid-Europa. Een andere lijn zijn de associaties van de kleur zwart en middeleeuwse christelijke voorstellingen van de duivel. Een ander stramien heeft betrekking op de rol van zwarten en Afrikanen in de Lage Landen en de uiteenlopende voorstellingen van zwarten in de loop van de tijd. Deze achtergronden zijn elders belicht¹; in deze korte beschouwing valt het accent op een paar hoofdpunten.

Allereerst wat betreft de figuur van Sint Nicolaas. Sint Nicolaas, zoals hij in Noord-Europa wordt voorgesteld, is een verbinding en bricolage van Romeinse (Saturnalia), christelijke (de Rooms Katholieke en Grieks-Orthodoxe bisschop en heilige) en Germaanse elementen (Wodan met de schimmel en Oel zijn helper op de 'Wilde jacht'). Het Sinterklaasfeest is een volksfeest dat in de Lage Landen teruggaat tot de middeleeuwen.

'Van oorsprong was Sint Nicolaas beschermheilige van de zeevaarders en reizigers en van huwbare maagden. Vanaf de 11e eeuw wordt hij vanuit Noord-Frankrijk geproclameerd tot beschermheilige van de scholieren, toen geconcentreerd in kloosterscholen. Op 5 december kozen de kloosterleerlingen iemand uit hun midden tot bisschop, waarna deze het tot 28 december, de moord op de onnozele kinderen, voor het zeggen kreeg. Met zijn medescholieren voerde hij taferelen uit het leven van Sint Nicolaas op. Het feest verplaatste zich naar de straat, waarbij de hulpsint omringd werd door een schare medescholieren. Zij waren uitgedost als angstaanjagende duivels, Sints grote tegenspelers, en maakten de straten onveilig. De eerbare burgers konden slechts verlost worden van die helpers door eten of geld te geven.'²

Zo behoorde het Sinterklaasfeest oorspronkelijk tot de feesten en rituelen van de 'omgekeerde wereld', als een opmaat tot het carnaval. 'Dat is de tijd die begint op de elfde van de elfde met het kiezen van de Raad van Elf en eindigt op Aswoensdag, als het Carnaval is afgelopen.'³

Een opmaat tot het carnaval net als het kinderfeest van Sint Maarten op 11 november en Drie Koningen op 6 januari in Italië en Spanje (daar is dit het feest waarop kinderen geschenken krijgen; kado's met Kerstmis zijn hier een recente import).

De achtergronden van het carnaval zelf gaan terug tot de Saturnalia en Kalends (of Compitalia), de Romeinse feesten van mid tot eind december: 'In this festival we see many elements repeated in medieval and later Christmas and carnival celebrations, including not only the general jollity but also such specific elements as the choosing of a mock king to preside over the revels and the giving of presents. ... In both the Saturnalia and Kalends we find the master feasting the slave ... and this is merely the most extreme example of a sense of inversion from ordinary norms.'⁴ En volgens Claude Lévi-Strauss,

'the distant origin of Father Christmas is to be found in the Abbé de Liesse, *Abbas Stultorum*, Abbé de la Malgouverné, a replica of the English Lord of Misrule, all characters who rule for a set period as kings of Christmas and who are all heirs to the King of the Roman Saturnalia... the contemporary character of Santa Claus or Father Christmas is a result of a syncretic fusion of several different characters: Abbé de Liesse, child-bishop elected by Saint Nicholas; Saint Nicholas himself, from whose festival beliefs in stockings, shoes, and chimneys originated. The Abbé de Liesse reigned on 25 December, Saint Nicholas on 6 December, the child-bishops were elected on Holy Innocents Day, i.e. 28 December. ...from antiquity up until the Middle Ages the 'festivals of December' show similar characteristics. First, the decoration of buildings with evergreens; the exchange, or giving to children, of gifts; gaiety and feasting; and finally, fraternization between rich and poor, masters and servants.'⁵

Dit komt overeen met de Engelse versie van deze festiviteiten. 'The Lord of Misrule, the Boy Bishop and Boy Abbot—in which humble people, especially children, were selected to act important borough and ecclesiastical roles—stressed the importance of hierarchy by inverting it.'⁶ In deze 'omgekeerde wereld' was de Sint een namaakbisschop en waren de tegenspelers en helpers van de Sint namaakduivels, met zwartgemaakte gezichten ter verhoging van het effect.

Na de Reformatie werd het Sinterklaasfeest in de Lage Landen verboden en ook in de Katholieke Kerk raakte de heilige op de achtergrond. Het feest werd pas weer ingevoerd na de Franse bezetting, maar nu nagenoeg alleen in Nederland en Vlaanderen.

Een associatie die vanuit het kloosterleven geleidelijk aan invloed won in de beeldvorming, is die tussen de kleur *zwart* en zonde en de duivel. Mogelijk is dit op zichzelf een christelijke variatie op een heidens thema van zwart als de kleur van winter en dood. Teresa van Avila, mystica en abdes van een klooster, werd in haar meditatie geplaagd door een 'kleine zwarte jongen'. Dit sloot aan op een bredere traditie.⁷ *Het Leven van de Heilige Antonius*, over een heilige die zich terugtrok in de Egyptische woestijn, geschreven in de derde eeuw AD en een klassiek werk in de christelijke kloostertraditie, is een van de mogelijke bronnen van deze associatie. Oorspronkelijk had deze associatie waarschijnlijk betrekking op een spiritueel onderscheid tussen licht en duisternis zoals die bestaat in veel spirituele tradities (bijvoorbeeld het Gnosticisme).

Dit verschoof geleidelijk aan in betekenis, van schakeringen van *licht* tot schakeringen van *kleur*. Licht en duister werden wit en zwart. Een dergelijke accentverschuiving is te bespeuren onder Talmoed geleerden, zoals Benjamin van Tudela in de 11e eeuw. Mogelijk sinds die tijd begint de associatie tussen de duivel (die zelf overigens een eigenaardige carrière heeft) en de kleur zwart gestalte te krijgen. Nu is de betekenis van de kleur zwart allerminst eenduidig. In het oude Egypte was het de kleur van vruchtbaarheid. In het oude Griekenland was het een prestigieuze kleur. Zwart is ook zedig, zoals in officiële en rouwkleding. Complex is ook de betekenis van de kleur zwart in de cultus van de *zwarte Madonna* die door Europa heen verbreid is.⁸

In zijn studie over de Sint Nicolaascultus verwijst Karl Meisen naar middeleeuwse benamingen voor de duivel, zoals de Zwarte en Zwarte Pieter (*schwarze Peter*) en variaties op Beëlzebub zoals Bugaboo en Bullebak, die voortleven als *Boemannen*.⁹

Among the most widely used [names] in the Germanies, the Netherlands, Belgium and Switzerland were Ruprecht the Knecht (servant), schwarzer Kaspar (Black Caspar), schwarzer Peter (Black Peter), zwarte Piet, Pieterman, le More, Père Fouettard, Schmutzli, Krampus, and Leutfresser. All these terms originally referred to the devil. ... Ruprecht is also one of the nicknames for Wodan, which makes the splitting of the Germanic chief deity another possible origin of the St. Nicholas pairs, comparable to the Christian dichotomy of good and evil.¹⁰

De *Zwarte Man* waarmee moeders hun kinderen bangmaakten in de late middeleeuwen was, volgens dit relaas, de duivel. Zwarte Pieten, het kaartspel waarin de Zwarte Piet de ongelukskaart is, dateert mogelijk uit deze periode. Het kaartspel Zwarte Pieten raakte in Nederland voor de tweede wereldoorlog uit de mode; maar het gezegde 'de zwarte piet trekken' is nog steeds in gebruik.

Het is duidelijk dat de Zwarte Piet oorspronkelijk niets te maken had met zwarte Afrikanen. De verklede jongens met hun zwartgemaakte gezichten imiteerden geen zwarte Afrikanen maar deden de *Zwarte Man* na, en dit was de 'Duistere Man', ofwel de duivel. De associatie tussen de kleur zwart en zwarte Afrikanen, en tussen de Zwarte Piet en zwarte Afrikanen, is een kronkel die waarschijnlijk van pas veel later dateert, mogelijk pas sinds de 19e eeuw. De reputatie van zwarte Afrikanen in Europa was van de middeleeuwen tot de 17e eeuw juist overwegend positief, getuige bijvoorbeeld de middeleeuwse legende van het christelijk koninkrijk van Prester John, dat toen vaak werd gelocaliseerd in Ethiopië. De mythe van zwarte Afrikanen als de 'zonen van Ham' kwam pas in zwang in de 17e eeuw, als een bijbelse rechtvaardiging van de slavenhandel. Dit is een heel ander relaas dan een associatie tussen zwarten en de duivel: het geldt een associatie tussen zwarten en dienstbaarheid. (Noach veroordeelde de nakomelingen van Ham—in tegenstellingen van Japheth en Sem die hij zegende—tot eeuwigdurende dienstbaarheid, en de 'Hamieten' werden, veel later, gemakshalve in zwart Afrika gesitueerd.)

In de middeleeuwen bestond er in de Lage Landen bepaald geen negatief beeld van zwarte Afrikanen, integendeel. De eerste zwarte figuur die zijn intrede deed in de Lage Landen is *Moriaen*, een zwarte ridder die afstamt van een van de rondtrekkende ridders van de Ronde Tafel en een Moorse prinses. In de oostelijke buurgewesten, in Magdeburg, was Sint Mauritius de zwarte de beschermheilige van de Saksische kruistochten ter bekering van de Slaven in het Oosten. Sinds de 15e eeuw werd een van de wijze koningen in de Epifanie in Vlaamse en Hollandse schilderijen afgebeeld met een zwarte huidskleur. Een ander christelijk thema in de schilderkunst van de Lage Landen was de Doop van de Ethiopische Eunuch. Opmerkelijk zijn de afbeeldingen van gemengde paren in Hiëronymus Bosch' *Tuin van aardse vreugden*. Andere donkere gestalten in de regio waren Gapers, 'Rookende Moren' en 'Morenkopjes'.¹¹ Benoorden de Alpen was de *Moor*, geïnspireerd door Caspar, de zwarte koning uit de Drie Koningen, of de Adoratie van de Wijzen, een populaire figuur in de late middeleeuwen—beschermheilige van de kleermakers en brouwers, getuige de vele taveerne genoemd naar de Moor. Er zijn nog tal van andere voorbeelden te noemen. Met andere woorden, de associatie tussen de duivel, de kleur zwart en zwarte Afrikanen, was maar een enkele associatie tussen andere, tegengestelde denkbeelden en voorstellingen die toen de overhand hadden; het was bepaald geen dwingend of eenduidig verband.

In 19e eeuwse traditionele afbeeldingen en prenten trad Sint Nicolaas meestal alleen op. Zwarte Piet maakte zijn come-back dus later dan de Sint. Het is waarschijnlijk pas sinds deze tijd dat Zwarte Piet in verband wordt gebracht met zwarte Afrikanen. Sinds de 17e eeuw, door slavenhandel en zwarte bedienden en muzikanten aan de Europese hoven, en door abolitionisme, missie en kolonialisme in de 19e eeuw, waren zwarte Afrikanen geleidelijk een bekender en ook complexer aanwezigheid geworden in de Europese cultuur. Zwarte Piet verandert in deze nieuwe incarnatie van costume: hij is niet langer een carnavalsfiguur maar draagt nu het costume van de Moorse bediende, de zwarte page. De Moorse bediende moest aan de Europese hoven de weelde van de Oriënt suggereren. Het is een vorm van Oriëntalisme: Europa die de luxe van de Oriënt imiteert. De Moorse bediende suggereert oriëntaalse sensualiteit. De zwarte page die als bijwerk op 17e en 18e eeuwse schilderijen optrad is bovendien onveranderlijk klein afgebeeld. Klein benadrukt dienstbaarheid en knechtschap. Klein is kinderlijk en dit complementeert westers paternalisme. Een andere variatie op de zwarte page is de *Sarotti-Mohr*, de zwarte bediende in oriëntaals costume

(tulband, harembroek, puntschoenen) op de chocoladeverpakkingen van een Italiaanse chocoladefabrikant (Sarotti), welbekend in Duitsland sinds het begin van de 20e eeuw. Als een kleine knecht in Moorse dracht heeft de nieuwe Zwarte Piet op het eerste gezicht veel weg van de Sarotti-Mohr, maar het is een ouder en complexer figuur. Zwarte Piet is inmiddels in verschillende opzichten een heel andere figuur geworden dan zijn middeleeuwse voorganger. Hij is zelf zwart geworden. Het verhaal verandert dienovereenkomstig.

Van tijd tot tijd komen er nieuwe verhalen in omloop om de veranderingen in gebruiken een betekenis te geven of te rechtvaardigen. Zo komt de bisschop sinds enige tijd (19e eeuw?) uit Spanje en Zwarte Piet is zijn 'Moorse knecht'. Zwarte Piet is, volgens het verhaal dat nu in zwang komt, een Moorse wees die door de heilige geadopteerd is. Maar gebruiken en verhalen zijn 'gelaagd' en het verleden keert door een achterdeur weerom met andere accenten. Soms wordt Zwarte Piet gezien als een demon die door de heilige geknecht is en aan het werk gezet om slechte kinderen in een zak weg te voeren, net als de Zwarte Man van weleer. Net als de Bugaboo komt hij door de schoorsteen. Als knecht van Sinterklaas brengt Zwarte Piet de roe of geschenken. De roe is een oudgermaans symbool van vruchtbaarheid. Zo is Zwarte Piet ook een erotische figuur (schoorsteenvegen als een sexuele metafoor). Aldus is, overeenkomstig de 20e eeuwse sensibiliteit, een psychoanalytische interpretatie snel gevonden: 'Zwarte Piet is Sinterklaas's phallic servant, carrying a staff which pounds against objects; riding the houses; going down the chimneys; finding closed ovens in the houses containing sweets; leaving sweets beside the fire; and gifts in empty shoes.'¹²

Een van de verhalen waarin Zwarte Piet opnieuw met de Sint Nicolaaslegende in verband wordt gebracht is 'Der Struwwelpeter' (1844), een verhaal van Heinrich Hoffmann. Hierin bespotten een paar jongens een moriaan om zijn zwarte huid, en dan komt plotseling een 'grote Niklaas' tevoorschijn die de jongens vermanend toespreekt.

Zijn huid is zwart, ja, zwart als roet,
Maar rein als sneeuw is zijn gemoed!

Als ze echter doorgaan met hun gespot werpt hij ze een voor een in een reusachtige inktpot, waar de jongens nog zwarter uitkomen dan de moriaan.

'Ach! Ach!' zoo kermen allen luid,
'Nu zien we er ook als negers uit.
Helaas! Helaas! hier helpt geen klagen
Wij blijven negers alle dagen!

Aldus de moraal:

't Was enkel door hun stout gespot,
Dat zij geraakten in den pot;
Dus, lieve kindren! spot toch niet.
Als gij iets vreemds aan and'ren ziet.¹³

De zwarte figuur is hier een moriaan geworden: zwart van huidskleur. Het verhaal doet denken aan de moraal van het abolitionisme: 'rein als sneeuw is zijn gemoed.' Hoffmans werk behoort tot het genre van de romantiek; en de christelijke deugd van zwarte slaven was een romantisch thema in de tijd van het abolitionisme, de eerste helft van de 19e eeuw. Anderzijds wordt het idee dat een zwarte huidskleur een straf zou zijn ook bevestigd.

Stereotypen en strijd

De strijd tegen Jim Crow en andere stereotypen en voor burgerrechten in de VS, en tegen de Golliwog in Engeland, werd—niet uitsluitend maar in de eerste plaats—gevoerd door zwarten en andere minderheden. Waarom zijn er in Nederland geen vergelijkbare campagnes gevoerd tegen Zwarte Piet? Actiegroepen hebben geprotesteerd tegen Zwarte Piet, maar niet op een schaal of met een intensiteit vergelijkbaar met de strijd in de VS en Engeland.

Verskillende factoren spelen hierbij een rol. 1. Immigranten zijn hier getalsmatig minder sterk dan in de VS en Engeland. 2. Hun aanwezigheid is van kortere duur, bestrijkt maar enkele generaties. Er is minder diepte in de tijd, met de consequenties vanden dien wat betreft onderwijs

en maatschappelijke rol en status. 3. Repatrianten uit Indonesië en Surinamers en Antillianen behoren tot de Nederlandse cultuur, zijn Nederlands geschoold. Op school leerden ze de Nederlandse rivieren, steden en provincies beter kennen dan die van hun geografisch thuisland. 4. De campagnes tegen culturele stereotypen in de VS en Engeland gingen samen met politieke rechten en economische kansen. Daar waren stereotypen een stand-in voor politieke en economische verhoudingen. Een dergelijke combinatie deed zich niet in Nederland voor. In de Nederlandse welvaartsstaat van eertijd waren economische en politieke achterstelling, naar verhouding, minder urgent dan in de VS en Engeland. 5. Veel Surinamers en Antillianen—wie Zwarte Piet het eerst aanging—vonden een dergelijke culturele curiositeit, ofschoon onwelkom, niet belangrijk genoeg om zich over op te winden. Omdat hun entrée tot maatschappelijke acceptatie hun Nederlandschap en Nederlandse cultuur was, kwam het niet gelegen om zich tegen Nederlandse volkscultuur af te zetten. Gewichtiger problemen die aandacht vergden waren de aanspraken op de voorzieningen van de welvaartsstaat. 6. Bovendien was, en is, het opinieklimaat zodanig dat aanpassing geacht wordt van de kant van de nieuwkomers te komen. De naoorlogse integratie van de repatrianten uit Indonesië (Indische Nederlanders, Indo's, Molukkers en anderen) was ook een eenzijdige aanpassing. Het was de tijd van de naoorlogse wederopbouw en voor pretenties van de kant van de nieuwkomers was geen ruimte. Het was een stilzwijgende integratie, met kleine enclaves van Nederlands-Indische cultuur, literair en folkloristisch, die Nederland van een bescheiden multicultureel behang voorzagen. Rijsttafel, Pasar Malam, krontjong en gamelan. 7. Multicultureel Nederland kreeg geleidelijk een grotere diepte of in ieder geval breedte toen het aankwam op de transformatie van de 'gastarbeiders' van Marokkaanse en Turkse afkomst en hun kinderen tot volwaardige immigranten en 'medelanders'. Deze eerste generatie behoorde *niet* tot de Nederlandse cultuur, zelfs niet tot de Europese en christelijke cultuur. Islam is inmiddels Nederlands tweede godsdienst. Nederland is inmiddels demografisch een immigratieland geworden: tot de jaren zeventig was het emigratieland. Vergeleken met Marokkanen en Turken hebben Surinamers en Antillianen in Nederland een duidelijke voorsprong op het gebied van cultureel kapitaal—taal, onderwijs—en kansen op werk. Wederom viel Zwarte Piet in het verschiep. Hameren op 'Zwarte Piet' zou juist afdoen aan dit cultureel kapitaal en in de publieke beeldvorming een afstand scheppen die, wederom, niet gelegen komt. 8. Deze situatie is nu geleidelijk aan het veranderen. Er is inmiddels tenminste een nieuwe generatie van Surinaamse en Antilliaanse komaf die hoog opgeleid is, meer internationaal georiënteerd, cultureel minder dociel en minder genegen zich neer te leggen bij merkwaardige en beledigende Nederlandse folklores. Caribische Nederlanders kijken nu evenzeer naar de VS, naar Miami en New York, of naar Brazilië en Latijns Amerika, als naar Nederland. Voor Surinamers en Antillianen is Nederland, ook cultureel, in toenemende mate maar een optie onder andere.

Ook aan de Nederlandse kant zijn er diverse elementen die hun stempel drukken op het karakter van het Nederlandse multiculturalisme. Het Nederlandse consensusmodel verdraagt zich niet goed met openlijke kritiek of geldingsdrang. Daar is de polder te klein voor, te dicht bevolkt, te onderling afhankelijk. De hang naar consensus is een aspect van de egalitaire inslag in de Nederlandse cultuur. Feodalisme was in dit land van boeren, burgers en vissers minder sterk ontwikkeld dan in naburige landen. De adel was hier minder sterk, althans in het westen van het land. Dientengevolge was ook de klasse samenleving hier minder sterk geprononceerd dan in, bijvoorbeeld, Engeland of Frankrijk. De typisch Nederlandse schikking die werd getroffen is de verzuiling, aanvankelijk als een arrangement tussen de religieuze gezindten en andersdenkenden, en later gedurende korte tijd uitgebreid tot multiculturele groepen. De verzuiling hield stand van omstreeks 1910 tot 1970, toen het allengs ondermijnd werd door verstedelijking, een hoger onderwijspeil en de invloed van de media.¹⁴ Een andere Nederlandse aanpassing is het 'gedogen', een georganiseerde nonchalance, bijvoorbeeld met betrekking tot drugs en prostitutie,¹⁵ en waarschijnlijk ook met betrekking tot multiculturele verhoudingen.

Sinds de tweede wereldoorlog en vooral sinds de zeventiger jaren is Nederland een van de sterkst geinternationaliseerde landen ter wereld. 1. Diverse Nederlandse (of Anglo-Dutch) multinationale ondernemingen behoren tot de wereld top 10 of 20. 2. Een zeer hoog percentage van de investeringen vindt buitenlands plaats—veel hoger dan in het geval van andere (post) industriële samenlevingen. Overigens gaat dit patroon terug tot de 17e eeuw toen ondernemingen uit de Verenigde Provinciën 'factorijen' stichtten in het buitenland (in Frankrijk, Zweden, Polen, Oost Indië enz.) van waaruit ze niet alleen handel dreven maar

waar ook een deel van de produktie gevestigd was. Toen al was Nederland een uitzondering op dit gebied. 3. Een hoog percentage van het Bruto Nationaal Product is gemoeid met externe handel en diensten.¹⁶ 4. Economen die de these van de globalisering in twijfel trekken of overdreven vinden, zoals Paul Hirst en Grahame Thompson, maken juist voor Nederland een uitzondering: 'Perhaps it is the Netherlands that demonstrates the nearest equivalent to the multinationalization of its manufacturing base, with the home country only accounting for 1 per cent of assets and the rest of Europe 38 per cent...'¹⁷

Deze trend van sterke versnelde globalisering in economisch opzicht wordt bevestigd en weerspiegeld door veranderingen in consumptiepatronen, de materiële cultuur, de media en het onderwijs. Vooral sinds de zeventiger jaren is Nederland sterk veranderd: veel meer naar buiten gericht en geïnternationaliseerd dan voorheen, met veel internationaal en intercontinentaal toerisme, een sterkere 'grensoverschrijdende', 'border crossing' mentaliteit en inslag in de publieke cultuur, zoals in reclame, eetgewoonten en onderwijs. Gelijksoortige veranderingen hebben zich in deze periode in nagenoeg de hele wereld voltrokken, maar waarschijnlijk sterker en dramatischer in Nederland—parallel aan de diepte en intensiteit van de economische globalisering. De andere zijde van deze sterke globalisering is dat de Nederlandse cultuur in veel opzichten (overigens net als andere Europese culturen) een provinciale, parochiale cultuur is gebleven. Traditionele gezinsverbanden zijn intact gebleven, niet alleen in kleine steden en dorpen, maar ook in de grote steden. Nog steeds wonen veel nieuwe gezinnen niet ver weg van de ouders. Ook heeft Nederland een van de laagste percentages van deelname van vrouwen aan de arbeidsmarkt in het Westen. Ook dit laatste is een duurzaam patroon, met name sinds de tweede wereldoorlog toen als gevolg van de Duitse bezetting, vrouwen veel minder dan elders in het Westen in het arbeidsproces betrokken werden en traditionele gezinspatronen intact bleven.¹⁸

Zo vinden we als profiel van het Nederlandse culturele landschap een schizofrene samenleving: cosmopolitisch *en* lokaal, sterk geglobaliseerd *en* cultureel provinciaal. Typisch een hybride cultuur. Mogelijk is dit een sleutel tot de Nederlandse sociaal-psychologische stabiliteit en evenwicht: hoe kan een land sterk globaliseren—sneller en dramatischer dan enig ander land in 'het Noorden'—*en* zijn psychologische cohesie behouden? Een naaste parallel is waarschijnlijk Japan: sterk en opvallend naar buiten gericht wat betreft productie en handel, en sterk naar binnen gericht in cultureel, sociaal en politiek opzicht (zoals in het Japanse 'groupism' en aanhoudende conventionaliteit in veel opzichten). Beide landen zijn dichtbevolkt. Wel is Nederland veel opener voor import producten dan Japan. Deze hybriditeit is een normale conditie voor alle culturen in de late twintigste eeuw; het is alleen naar verhouding dramatischer in Nederland *en*, op een andere manier, in Japan en landen als Taiwan.

Een ander aspect van dit culturele profiel is dat Nederland van oudsher een burgerlijke en domestieke samenleving is, sterk gericht op het gezin en het leven binnenshuis. De publieke cultuur is hier relatief minder sterk ontwikkeld dan in bijvoorbeeld Engeland of Frankrijk, minder prominent en meer bescheiden, met minder vertoon, pracht of praal, en publiek debat. De Nederlandse monarchie is, in internationale verhoudingen, een spreekwoordelijke monarchie 'op de fiets'. Ook dit is een functie van de traditioneel zwakke feodaliteit en adel in dit land, en het correspondeert met reisverslagen en indrukken van buitenlanders die in Nederland verbleven sinds de 17e eeuw—van Descartes of Diderot tot Heine: een zeer progressief land (een van de eerste republieken en een pionier van het burgerlijk kapitalisme) met een conventionele, bescheiden en inwaarts gekeerde, op het gezin gerichte alledaagse cultuur.¹⁹ Dit is ook weerspiegeld in de Nederlandse architectuur: een alleszins bescheiden, burgerlijke architectuur, effectief en gematigd, zonder imposante praal. Kleine paleizen (koninklijke paleizen op de schaal van adellijke buitenhuizen elders), efficiënte en bescheiden overheidsgebouwen—een provinciale allure. Een monarchie op de schaal van een prinsdom, een monarchie met republikeinse inslag. Met monumenten op een menselijke, niet een overweldigende schaal.

Dit zijn de context en de antecedenten van het Nederlandse multiculturalisme. Het is een van de achtergronden van het aanhouden van gebruiken en volksfeesten als Sinterklaas. Het Sinterklaasfeest is een familiefeest en juist in de familiekring is er minder verandering, meer continuïteit dan in de publieke sfeer, terwijl de publieke sfeer, het openbare leven van officiële ceremonies en plichtplegingen, in dit land een naar verhouding minder belangrijke rol speelt.

Er is een geprononceerd Nederlands internationalisme—sterk pro-Europees, sterk internationaal ingesteld, met een hoge bijdrage voor ontwikkelingssamenwerking, van oudsher sterk gericht op internationale handel en verkeer (Nederland distributieland); in combinatie met een domestieke, conventionele gezinscultuur.

Traditie?

Zo komen we terug op de traditie van Zwarte Piet. Dat tradities veelal verzonnen of geconstrueerd zijn is een open deur.²⁰ Een consequentie hiervan is dat redeneringen gebaseerd op 'oorsprongen' evenmin hout snijden. Als we de carrière van Zwarte Piet recapituleren ziet die er als volgt uit:

- De Romeinse Saturnalia behoren tot de oorsprong van de West-Europese december festiviteiten. Dit is de origine van de 'Lord of Misrule, the Boy Abbot', of de Koning der Dwazen, die later terugkeert als Prins Carnaval, en uitwaaiert in en samengaat met andere gestalten, van Sinterklaas tot Santa Claus.
- In de middeleeuwen verkleden kinderen zich als tegenspelers en helpers van Sint Nicolaas als namaakbisschop.
- Soms verkleden ze zich als 'zwarte mannen', met zwartgemaakte gezichten, als namaakduivels.
- Pas veel later ontstaat er een associatie tussen 'Zwarte Pieten' en zwarte Afrikanen (mogelijk sinds de 19e, misschien pas sinds de 20e eeuw).
- Zwarte Pieten krijgen het kostuum aangemeten van zwarte pages uit de 18e eeuw.
- Van een carnavalsfiguur, een trickster, is Zwarte Piet een knecht geworden.

Wat betreft Sint Nicolaas, die verandert van een bisschop (uit Myrna) en een gewilde beschermheilige (vooral in de Orthodoxe kerk) in een carnavalsfiguur voor kinderen (11e eeuw, Lage Landen), vervolgens in een symbolische figuur van schemerachtige herkomst (19e eeuw), en voorts in een commerciële figuur wiens komst zorgvuldig wordt aangepast aan het winkelseizoen voorafgaand aan Kerstmis (laat 20e eeuw). Deze commerciële figuur concurreert vervolgens met de Kerstman, Santa Claus, geïmporteerd uit de Verenigde Staten. De Amerikaanse Santa Claus is zelf wederom een eerdere import uit Nederland, de Nederlandse Sinterklaas, in combinatie met andere Europese en Nordische elementen (inclusief variaties op Wodan, met rendieren en arreslee).²¹

Met andere woorden, deze tradities stellen weinig voor. Het is een zigzag patroon van wisselende vormen en betekenissen. Een patroon bovendien waarin niets is wat het lijkt. Een patroon dat regelmatig volledig van stijl of karakter verandert. Daarom zijn interpretaties van figuren als Zwarte Piet ook gauw oppervlakkig, of op zijn minst betrekkelijk: op welke periode, welk gebied en welke verschijningsvorm van de 'traditie' hebben ze betrekking? De Groot heeft zich bijvoorbeeld gewaagd aan een Jungiaanse interpretatie: 'Taken together, St. Nicholas and Black Pete can be seen to represent—as does the Saint riding his white horse—the dyadic unity of flesh and spirit, of animal and man, the integration of instinctual drive and moral mastery.'²²

Als een 'diepte interpretatie' van Zwarte Piet zin zou hebben, dan zou ik liever de aandacht vestigen op andere elementen:

In the Netherlands traces of the dual, Christian-pagan heritage in the Sinterklaas tradition are still evident in some of the more isolated areas. A striking example is the Sinterklazen celebration which still survives on the Waddenzee islands of Ameland, Texel, Vlieland, and Schiermonnikoog. There the folk tradition reveals a winter celebration with some elements which probably preceded the Christianization of the Netherlands. ... On the prescribed evenings in Ameland masked, often blackened, men and boys dressed in contrasting black and white trappings would roam the village streets, armed with cudgels and blowing horns, requesting treats from door to door, and ensuring that no house lights were on and no women were out.²³

Treffend is hier de aankleding in *contrasterende zwart-witte kleuren* en maskers. Dit doet denken aan een gestalte die in tal van culturen in vele verschijningsvormen voorkomt en die in de antropologie bekend staat onder de algemene noemer van de *Trickster*. De Trickster—

zoals Anansi de spin (Afrika en Caribisch gebied), de coyote (Amerikaanse prairie Indianen), Brer Rabbit (Broer Konijn)—is een figuur die van vorm en verschijning kan veranderen, als een kameleon, en wiens morele status onvoorspelbaar wisselt tussen goed en kwaad, een schavuit, een schelm, een bedrieger, een schemerfiguur en 'shapeshifter' die ambiguïteit representeert. Tijl Uylenspiegel is een dergelijke figuur. Een andere verschijningsvorm is de nar, de jester, de joker, waarvan later de pierrot en de clown zijn afgeleid. In de Italiaanse commedia dell'arte is de uitdossing in zwart-witte of bonte ruiten van de *arlequino* prominent aanwezig, evenals in de maskers het Venetiaanse carnaval. De Trickster illustreert en representeert de instabiliteit en betrekkelijkheid van fenomenen, waarnemingen en oordelen. Wie alleen op zijn waarnemingen afgaat komt er bekaaid af. Niets is wat het lijkt. De wereld van verschijnselen is een wereld van illusies, de sluier van Maya. De Trickster is het archetype van het theater als gelijkenis van het leven—'the world is but a stage'... In het carnaval is het dit aspect van de wereld die, tijdelijk, de boventoon voert.²⁴ Het is de chaos als de keerzijde en als innerlijke betekenis van de cosmos.

Een beroep op 'traditie' ter rechtvaardiging van Zwarte Piet stelt derhalve weinig voor. Zwarte Piet is niet wat het lijkt, maar Nederlanders zelf kennen zijn oorsprong niet en denken meestal dat Zwarte Piet een soort Moorse bediende is die meereist in het sleeptouw van Sinterklaas uit Spanje, waar immers ooit Moren woonden. Sinds de huidige vorm van het Sinterklaasfeest is dit immers het gebruikelijke verhaal. Het carnavalskarakter van het Sinterklaasfeest wordt nu evenmin onderkend, ook al beklijft dit nog steeds in de spotrijmen en surprises van het feest.

Wat inmiddels overigens wel veranderd is is dat zowel Sinterklaas als Zwarte Piet niet langer een bedreigende, straffende rol spelen. De boeman en de roe zijn nagenoeg uit het beeld verdwenen en de zak is er alleen nog voor strooisels en kado's. Deze verandering heeft zich waarschijnlijk voltrokken sinds de jaren zestig toen de geleidelijk aan de pedagogie van straf—de 'zwarte pedagogie' van de 19e eeuw—plaats maakte voor de pedagogie à la Benjamin Spock, de pedagogie van genegenheid en beloning. De Sint is nu voornamelijk een bringer van giften en Zwarte Piet voornamelijk een clown en potsenmaker, een transformatie waardoor Sinterklaas en Santa Claus meer op elkaar gaan lijken en die overigens ook past bij een hedonistische mentaliteit. Dit herinnert enerzijds aan de bacchanalen van de Saturnalia en sluit anderzijds aan op een commerciële consumptie mentaliteit.

De vraag is nu: wat is de betekenis van tradities in een multiculturele samenleving? Deze vraag is relevant om verschillende redenen. De oorspronkelijke Zwarte Piet—de joker—is in de loop van de tijd vervangen door iemand van een zwarte huidskleur. In een wereld waarin flagrante stereotypen niet langer acceptabel zijn en in een land dat inmiddels een immigratieland is met tal van Nederlanders met een andere achtergrond, is deze conventie in deze vorm beledigend en niet langer verdedigbaar. Tradities zijn aardig, voor wat ze waard zijn, maar als het ten koste van anderen gaat? Ook al is de uiteindelijke interpretatie van Zwarte Piet ambigu en schemerachtig, de zwarte knecht, zwarte potsenmaker en misschien, in de achtergrond, de boeman, maken nog steeds deel uit van de alledaagse ervaring en interpretatie. Dit land is vertrouwd met de gedachte dat bepaalde uitingen of gebruiken 'aanstootgevend' kunnen zijn. Men denke aan de episode in de jaren zestig toen in een satirisch televisieprogramma (Zo Is 't Toevallig Ook Nog 's Een Keer) de spot werd gedreven met de beeldbuis als het altaar van een nieuwe godsdienst. Dit leidde nagenoeg tot een nationale rel. De combinatie van demografische dichtheid en wereldbeschouwelijke diversiteit hebben in Nederland geleid tot een cultuur van 'tolerantie'. Het ligt voordehand dat deze tolerantie zich nu ook uitstrekt tot culturele diversiteit. De associaties van Zwarte Piet zijn in de loop van de tijd danig van karakter veranderd. Zwart-wit heeft niet langer de middeleeuwse betekenis van duister-licht. De kleuren verwijzen niet langer naar spirituele en morele condities (deugd en zonde), maar gelden nu culturele of 'ethnische' (fenotypische) verschillen. Als het huidige Sinterklaasfeest een 19e of vroeg-20e eeuwse culturele constructie is, een samenstelling uit vroegere delen die inmiddels een andere vorm en betekenis hebben gekregen, dan ligt het in de huidige omstandigheden voordehand om ook dit onderdeel te reconstrueren.

Een optie is om Zwarte Piet in ere te herstellen in zijn oorspronkelijke karakter als joker en carnavalsfiguur. Wat dan kenmerkend is is de wit-zwart geruite of geblokte uitdossing van de

joker, de harlekijn. Of enig ander bont carnavalscostuum. Het kunnen tenslotte evengoed witte, gele, groene of rode Pieten zijn.

Noten

¹ Jan Nederveen Pieterse, *Wit over Zwart: Beelden van Afrika en zwarten in de westerse populaire cultuur* (Amsterdam, Koninklijk Instituut van de Tropen/ NOVIB, 1990) en *Racisme en beeldvorming: Afrika door westerse ogen* ('s Hertogenbosch, Katholiek Pedagogisch Centrum, 1994). Cf. Alison Blakeley, *Folklore as Racial Gospel*.

² P. van Trigt, 'Het Sint-Nicolaasfeest en de traditie van de omgekeerde wereld', *NRC Handelsblad* (24 november 1995).

³ Peter van Trigt, *NRC Handelsblad*.

⁴ Daniel Miller, 'A theory of Christmas', in idem (ed.), *Unwrapping Christmas* (Oxford, Clarendon Press, 1993, pp. 3-37), p. 9.

⁵ Claude Lévi-Strauss, 'Father Christmas executed', in D. Miller (ed.), *Unwrapping Christmas* (Oxford, Clarendon Press, pp. 38-51), p. 46.

⁶ James G. Carrier, 'The rituals of Christmas giving', in D. Miller (ed.), *Unwrapping Christmas* (Oxford, Clarendon Press, pp. 55-74), p. 65.

⁷ L.A. Johnson, *The devil, the gargoyle and the buffoon. The negro as metaphor in western literature* (Port Washington, NY 1971).

⁸ Ean Begg, *The cult of the Black Virgin* (Harmondsworth, Penguin, 1996 [orig. ed. 1985]).

⁹ Karl Meisen, *Nikolauskult und Nikolasbrauch im Abendlande* (Düsseldorf, 1931/1981). R. Hassankhan, *Al is hij zo zwart als roet...* (Den Haag 1988). A. van den Berg, 'De Zwarte Piet', *NRC Handelsblad* (5 december 1987).

¹⁰ In Blakeley, 'Folklore as racial gospel', p. 45.

¹¹ Een goede discussie is A. Blakely, *The image of blacks in Dutch popular culture to 1900* (Leiden 1986, mimeo).

¹² In Blakeley, 'Folklore as racial gospel', p. 47.

¹³ F.H. van Leent, 'De historie met den Zwartten Jongen', in *De ware Geschiedenis van Piet Smeerpoes en andere verhalen* (Alkmaar, Kluitman, z.j.). In L. de Vries, *Het prentenboek van tante Pau* (Amsterdam 1974).

¹⁴ Zie H. Knippenberg en B. de Pater, *De eenwording van Nederland* (Nijmegen, SUN 1988).

¹⁵ Zie Marc Chavannes, 'Conformist nonchalance', *NRC Handelsblad* (2 juli 1998).

¹⁶ Zie Paul Hirst and Grahame Thompson, *Globalization in Question* (Cambridge, Polity Press, 1996, Ch. 4).

¹⁷ Hirst and Thompson 1996, p. 95.

¹⁸ Cf. Han van der Horst, *The Low Sky: Understanding the Dutch* (Schiedam/ Den Haag, Scriptum Books/ Nuffic, 1996). John Mole, *Mind Your Manners: Managing Business Cultures in Europe* (London, Nicholas Brealey, 1995, 2nd ed., pp. 61-73).

¹⁹ Zie S. Schama, *The embarrassment of riches: an interpretation of Dutch culture in the Golden Age* (London, Fontana Press, 1987).

²⁰ E.J. Hobsbawm and T. Ranger, *The Invention of Tradition* (Cambridge, Cambridge University Press, 1983).

²¹ Russel Belk, 'Materialism and the American Christmas', in D. Miller (ed.), *Unwrapping Christmas* (Oxford, Clarendon Press, 1993, pp. 75-104), p. 77.

²² Adrian de Groot, *Saint Nicholas: A psychoanalytic study of his history and myth* (New York, Basic Books, 1965), geciteerd in Blakeley, 'Folklore as racial gospel', p. 47.

²³ In Blakeley, 'Folklore as racial gospel', p. 43.

²⁴ Voor een evocatie van het carnaval als gelijkenis zie Menno ter Braak, *Carnaval der Burgers* (Amsterdam, Van Oorschot, 1962; oorspr. editie 1934).